

З.Є. Польова
Український католицький університет, Львів

ОСОБЛИВОСТІ ВІЙСЬКОВОЇ КОНФРОНТАЦІЇ МІЖ УКРАЇНСЬКИМ НАЦІОНАЛІСТИЧНИМ ПІДПІЛЛЯМ ТА РАДЯНСЬКИМИ СТРУКТУРАМИ

© Польова З.Є., 2008

Розкрито головні принципи радянської стратегії репресій та стратегії українського націоналістичного підпілля під час війни та збройного протистояння сторін у Західній Україні. Охарактеризовано базові елементи військових операцій українського націоналістичного струменя опору та висвітлено засади вдосконалення структури руху в контексті другої хвилі радянзації для глибшого аналізу особливостей застосування стратегії війни на виснаження.

I explore the main principles of the Soviet strategy of repression and the Ukrainian nationalistic insurgency's strategy of the war of attrition. I characterize the basic elements of the Ukrainian nationalistic underground's military operations under the circumstances of the second wave of Sovietization and highlight the premises of refining the movement's structure for the sake of a deeper analysis of the movement's application of the strategy of the war of attrition.

Постановка проблеми. Аналіз трагічних подій радянської кампанії паціфікації є актуальною темою історичних досліджень. Військова перевага радянської сторони в плані чисельності, озброєння та постачання становила вирішальний чинник, який зумовив наслідки військово-політичної конфронтації між радянськими військами та українським націоналістичним підпіллям. Гостра військово-політична боротьба становила суворий тест для обох сторін у сферах військових акцій та каральних операцій.

Аналіз історіографії вказаної проблематики. В українській історіографії утвердилось багато цінних інтерпретивних схем дослідження особливостей військової конфронтації між радянською стороною та українським націоналістичним підпіллям та аналізу стратегії українського націоналістичного підпілля. Я. Грицак аналізує діяльність українського націоналістичного опору та підкреслює, що його збройна боротьба сприймалась радянськими урядовими колами як загроза для геополітичних та економічних інтересів СРСР. Він також висловлює історіософські концепції діяльності та рухів націоналістичного руху [1]. Істотними для розуміння принципів радянської стратегії репресій та особливостей її застосування є праці Ю. Киричука, І. Біласа, М. Поліковського та З. Польової [2]. Ю. Киричук досліджує основні риси стратегії та тактики двох військово-політичних структур, які впливали на логіку та динаміку збройного протистояння [3]. Ю. Киричук, А. Русначенко та Ю. Сливка стверджують, що боротьба за побудову Української Самостійної Соборної Держави (УССД) на етнічній території України була пріоритетом збройної боротьби ОУН-УПА-УГВР [4].

Формулювання цілей статті. По-перше, систематизовано принципи радянської стратегії репресій та стратегії українського націоналістичного підпілля в часи війни на виснаження радянської сторони. По-друге, виділено основні елементи операцій українського націоналістичного підпілля та проаналізовано засади вдосконалення структури руху з метою ціліснішого дослідження особливостей застосування стратегії війни на виснаження.

Основний матеріал дослідження. Сприйняття радянськими лідерами збройної боротьби ОУН-УПА-УГВР як загрози політичним інтересам Радянського Союзу дає дослідникам важливий орієнтир для розуміння радянської кампанії пацифікації Західної України та знищення українського націоналістичного підпілля [5]. Прагнення радянських політичних та військових структур утвердити їх контроль над Західною Україною та завдати поразку українському націоналістичному струменю опору становило головну політичну ціль радянської кампанії пацифікації. Саме ці фактори зумовлювали ретельну розробку та застосування радянською стороною стратегії репресій на рівні радянської державної політики [6].

У роботі виділяються три основні принципи радянської стратегії репресій. Максимальна експлуатація радянської військової переваги під централізованим контролем становила перший стратегічний принцип. Радянські військові і політичні структури здійснювали централізований контроль над збройною боротьбою трьох структурних компонентів радянської військової переваги: загонами Червоної армії, відділами радянських служб безпеки та загонами радянських партизан у їх окремих та скоординованих військових операціях. Систематичний зв'язок між радянським військовим командуванням, розвідкою та механізмами координації в системі радянської військової кампанії становив другий принцип радянської стратегії репресій [7]. Третій стратегічний принцип – перевага наступальних операцій характеризувалась єдністю швидкості, лінійності та масованості ударів [8].

Серія військових наступальних операцій, які досягли кульмінації на рівні блоkad районів базування відділів українських націоналістичних повстанців та широкомасштабних репресивних заходів, становила ядро радянської кампанії пацифікації у Західній Україні. Спільні операції силами загонів Червоної армії, внутрішніх військ НКВД-НКГБ та загонів прикордонних військ становили найефективніший інструмент експлуатації радянської військової переваги [9]. Іншими випробуваними інструментами були спільні операції силами: 1) загонів Червоної армії та служб НКВД; 2) загонів Червоної армії та відділів радянських партизанів та 3) внутрішніх військ радянських спецслужб спільно із місцевими допоміжними загонами, такими як винищувальні батальйони та групи підтримки, до яких рекрутували, як правило, місцевих колаборантів з радянським режимом під час першої хвилі радянзації (вересень 1939 р. – червень 1941 р.) та осіб з прокомуністичною політичною орієнтацією. Винищувальні батальйони і групи підтримки мали в своїх лавах і індивідів, заляканих радянськими операціями превентивного та карального терору, а також симпатиків українського націоналістичного підпілля, зневірених у перспективах подальшої боротьби, осіб, виснажених складними випробуваннями періоду війни, та опортуністів [10]. Бійці, рекрутовані до цих формацій засобами примусу, становлять окрему категорію.

Радянське військово командування під керівництвом Сталіна, Хрущова, ЦК КП(б)У та партійних структур здійснювало керівну та діагностичну функції централізованого контролю та координувало військові та репресивні заходи з метою прискорення радянської кампанії пацифікації [11]. Їхній централізований контроль відображав стурбованість Сталіна, Хрущова та ЦК КП(б)У загальною слабкістю організації Комуністичної партії в Україні [12]. Ескалація радянської стратегії репресій, відображена у широкому застосуванні операцій карального та превентивного терору, становила стабільну тенденцію під час всієї кампанії. Яскравою ілюстрацією цієї тези є застосування у 1944–1947 рр. в ході радянських контрзаходів проти повстанців військових блоkad цілих районів, які українське націоналістичне підпілля утримувало під контролем, та спільних каральних операцій силами загонів Червоної армії та відділів НКВД у Рівненській, Волинській, Львівській і Станіславській областях [13].

Курс ОУН-УПА-УГВР стратегії вигнання усіх загарбників з України і побудову УССД за умов переможного наступу радянських військ означав максимальне напруження ресурсів підпілля [14]. Ці геополітичні і військові міркування диктували вибір підпіллям стратегії виснаження вздовж антирадянського фронту. Стратегія виснаження характеризувалась трьома принципами.

Перший стратегічний принцип стосувався національного виміру і полягав у збереженні та підвищенні людського потенціалу руху [15]. Оскільки український націоналістичний струмінь опору одночасно становив підпільну армію та масовий політичний рух, це завдання містило

суперечність між принципами конспіративної революційної організації із суворою ієрархічною структурою та прагненнями лідерів руху завоювати широку суспільну підтримку [16]. Протягом всього періоду збройного опору українського націоналістичного підпілля лідери ОУН-УПА-УГВР приписували величезну вагу принципам безумовної лояльності Проводу ОУН, Головному Командуванню УПА та УГВР, централізованому контролю та конспірації. Ці принципи цементували збройну боротьбу повстанців як в рамках стратегії вигнання усіх окупантів, так і в рамках стратегії виснаження. Важливими завданнями підпілля були розташування сил руху в такий спосіб, щоб досягати максимального ефекту мінімальними засобами та зберігати боєздатні резерви. Тісна співпраця між УПА та Українською Народною Самообороною (УНС) в бік мобілізації максимального опору характеризувала військову кампанію руху [17]. Підпілля проявило велику життєздатність завдяки раціоналізації його структури, принципам мобільності та конспірації і чіткій організації його мережі. Повстанці також застосовували тактичну гнучкість, заохочуючи місцеві військові ініціативи. Стратегія виснаження вимагала сильного наголосу на захисних операціях проти чисельно переважаючих радянських військ. Ця тенденція набувала сили в міру того, як перспективи для українського націоналістичного підпілля ставали песимістичнішими [18].

Другий стратегічний принцип стосувався координації функцій військового командування та розвідувальної служби [19]. Його реалізація була дуже ускладнена, оскільки чимало місцевих організаційних ланок і відділів було винищено під час широкомасштабних радянських репресій. Це призвело до зростаючих труднощів в утриманні стабільної мережі зв'язку підпілля, що уповільнювало передачу директив Проводу ОУН та Головного Командування УПА [20].

Третій стратегічний принцип був націлений на протидію військовій перевазі радянської сторони через здійснення трьох завдань. Перше завдання полягало в ослабленні бойового духу радянських сил у боротьбі проти українського націоналістичного підпілля [21]. Другим завданням була координація військових операцій та діяльності СБ. Функції СБ полягали у виявленні та страті радянських агентів та їх місцевих колаборантів, а також у розширенні мережі контрагентів підпілля. Консолідація військово-політичної присутності руху у соціально-економічному середовищі, сприятливому для його боротьби, становила суть третього завдання. З цією метою українські націоналістичні повстанці застосовували стратегію виснаження переважно у сільському середовищі Західної України, сприятливому для влаштування доволі широкої бази для військових операцій та контррепресій та отримання доступу до потенційних резервів та матеріальної підтримки сільських спільнот [22]. Після того, як радянські сили утвердили свій контроль над міськими центрами, реалізація стратегії виснаження у міському середовищі зводилась до коротких рейдів на міста та їх околиці і до диверсій з метою пошкодження комунікацій [23].

Основні елементи реалізації стратегії виснаження зводились до шістьох категорій: акції диверсій та нападу, тактичний локальний колабораціонізм з вермахтом та абвером, напади на контрольовані радянськими силами лінії комунікацій, пропагандистські рейди, захисні операції та акції контррепресій проти радянських військових та адміністративних службовців та їх локальних колаборантів. Загалом повстанці прагнули уникати прямих боїв із чисельно переважаючими радянськими військами. Акції нападу та диверсій набували форми атак відділів УПА на міста і сутичок із малими загонами Червоної армії та радянських партизанів у поєднанні із захопленням зброї [24]. Тактичний локальний колабораціонізм між українським націоналістичним підпіллям та вермахтом / абвером розпочався в кінці січня 1944 р. [25]. Колабораціонізм охоплював проведення диверсій у радянському тилу [26] та передачу розвідувальних даних німецьким розвідувальним службам про просування радянських військ та їх діяльність поза фронтовою лінією [27]. Повстанці обґрунтовували колабораціонізм із німцями баченням радянського режиму як найбільшої загрози для українського народу та верховної мети побудови УССД [28].

Пропагандистські рейди, як правило, здійснювались у значно ширшому географічному просторі, аніж локальні рейди, і були націлені на утвердження політичної присутності українського націоналістичного підпілля та на створення каналів для його пропагандистської діяльності. Зростаюча роль пропагандистських рейдів та захисних операцій як компонентів тактики УПА може бути пояснена прагненням лідерів підпілля зберегти його військові резерви та не допустити

їх виснаження через важкі втрати [29]. Такі тактичні моделі були рекомендовані Проводом ОУН та Головним Командуванням УПА [30].

Важливою категорією в арсеналі повстанців проти радянської сторони були контррепресивні заходи проти радянських військових та адміністративних військовослужбовців та їхніх локальних колаборантів, особливо співучасників радянських операцій карального та превентивного терору, а саме – членів винищувальних батальйонів / груп підтримки, а також інформаторів радянських спецслужб [31]. СБ, військово-польові суди УПА і польова жандармерія УПА були основними важелями контррепресій підпілля. Члени ОУН-Б та бійці загонів УНС часто оперували даними симпатиків та контрагентів підпілля у здійсненні контррепресій проти радянських військових та адміністративних службовців та їх колаборантів незалежно від національності. Повстанці практикували здійснення страт, маскуючись під червоноармійців.

З січня 1944 р. лідери ОУН-УПА розпочали вдосконалення структури руху відповідно до головних принципів стратегії виснаження. Були здійснені зусилля в напрямі трансформації військових відділів, які налічували 400–500 бійців, у менші мобільні загони, зручніші для реалізації маневрів та гнучкого групування сил. Реалізація цього завдання була полегшена організаційною структурою підпілля. *Курені*, великі загони складались із 5–6 *сотень*, нижчих організаційних ланок, які об'єднували 150–300 повстанців. Сотні поділялись на *чоти* – загони із 10–15 воїнів УПА [32].

Діяльність сотень становила поширену організаційну модель, яка заохочувалась під час реорганізації УПА [33]. Часто після поразки чи розпаду загонів УПА їх рештки об'єднувались у менші відділи. Хоча накази реструктуризувати великі загони були обов'язковими, траплялись локальні випадки ухиляння від їх виконання: в кінці вересня 1944 р. загони із 500–700 бійців продовжували діяти у багатьох районах Станіславівської області [34]. Однак сегмент локальних різновидів щодо розмірів загонів стабільно звужувався в міру реалізації реорганізації підпілля.

Створення мобільних груп на рівні 10–15 повстанців для здійснення військових та пропагандистських операцій стало основною моделлю у сільському середовищі за все більш несприятливих умов для українського націоналістичного струменя опору. Здебільшого створювались пропагандистські групи із п'яти членів для утримання символічної політичної присутності підпілля [35]. Організаційна дисперсія малих відділів у добре замаскованих криївках ставала необхідністю в міру інтенсифікації радянської кампанії пацифікації [36].

Внутрішня криза стратегії виснаження ОУН-УПА-УГВР була спричинена значною мірою конфліктами політичних інтересів на різних рівнях. Ці конфлікти були особливо гострими між ОУН-Б та ОУН-М через гостре питання тактичного колабораціонізму з вермахтом / абвером. Також драматичними були конфлікти у лавах УПА, викликані жорсткими заходами СБ під час внутрішніх чисток та каральних заходів проти цивільних осіб. Криза стосунків українського націоналістичного підпілля з населенням проявлялась у відмовах селян надати допомогу повстанцям через страх перед радянськими репресіями і/чи можливими доносами сусідів, в ослабленні підтримки руху через часте застосування повстанцями оборонної тактики, а в інших випадках – через поширення настроїв дефетизму, випадків дезертирства та хуліганства у лавах УПА [37].

Висновки. Радянська стратегія репресій та стратегія виснаження характеризують дії двох сторін у сферах військових та каральних операцій. Слід наголосити на контрасті між експлуатацією радянською стороною власної військової переваги та систематичними зусиллями лідерів ОУН-УПА-УГВР зберегти потенціал руху у його збройній боротьбі, позбавленій міжнародної підтримки. Осмислюючи логіку двох стратегій у дії, за влучним висловом Е.Н. Люттвака [38], можна ідентифікувати дві домінуючі тенденції, що визначали особливості військової конфронтації – ескалацію радянської стратегії репресій та кризу стратегії війни на виснаження ОУН-УПА-УГВР. Здійснення радянською стороною керівної та діагностичної функції централізованого контролю становило головний принцип застосування військової переваги радянських сил та каталізатор радянської кампанії пацифікації. Під час усього періоду збройної боротьби організаційні механізми підпілля, спрямовані на підвищення ефективності операцій контррепресій, і для координації

військових операцій та контррепресій були значно обмеженіші, ніж у радянської сторони [39]. Механізми контррепресій українського націоналістичного підпілля відповідали тактичним вимогам конспірації, ефективного управління силами та мінімізації втрат. Для лідерів ОУН-УПА-УГВР реалізація вибраної стратегії була серйозно ускладнена відсутністю міжнародної підтримки та внутрішнім конфліктом між ОУН-Б та ОУН-М, який стояв на заваді консолідації руху. Збройний опір українського націоналістичного підпілля не міг досягти перемоги за обставин величезної військової переваги радянської політичної системи та відсутності міжнародної підтримки.

Перспективи подальших наукових розвідок. Для глибшого розуміння логіки та динаміки військової конфронтації між радянською політичною системою та українським націоналістичним підпіллям, цілісного розуміння головних політичних важелів двох кампаній та їх дисфункціональних вимірів доцільно систематизувати каталізатори та інгібітори реалізації радянської стратегії репресій та стратегії виснаження, яку проводило українське націоналістичне підпілля. Простеження елементів тяглості та інновацій у застосуванні двох стратегій збагатить розуміння природи збройного протистояння між двома військово-політичними структурами.

1. Грицак Я. *Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX століття.* – К., 1996. – С. 246–276. 2. Киричук Ю. *Нариси з історії українського національно-визвольного руху 40–50-х років XX століття.* – Львів, 2000. – 303 с. Білас І. *Репресивно-каральна система в Україні, 1917–1953: У 2-х кн. – Кн. I.* – К., 1994. – 432 с.; Поліковський М. *Окупаційний сталінський режим у Західній Україні після вигнання німецьких загарбників // Розбудова Держави.* – 1994. – № 4. – С.42–49; Польова З. *Основні фактори військового протистояння між радянським тоталітарним режимом та українським націоналістичним підпіллям в Західній Україні (1944–1947) // Вісник Національного університету “Львівська політехніка” “Держава та армія”.* – 2003. – № 474. – С.87–95; Польова З. *Західноукраїнське село у вирі радянської кампанії паціфікації (1944–1947 рр.) // Вісник Національного університету “Львівська політехніка” “Держава та армія”.* – 2004. – № 502. – С.121–131. 3. Киричук Ю. *Вказ. праця.* 4. Киричук Ю. *Вказ. праця; Русначенко А. Розумом і серцем: українська суспільно-політична думка 1940–1980-х років.* – К., 1999; Русначенко А.М. *Оцінка УРСР в українській суспільно-політичній думці 40–50-х років // Україна в XX столітті: уроки, проблеми, перспективи.* – К., 2001. – С. 521–525; Русначенко А. М. *Народ збурений: національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940-50-х роках.* – К., 2002; Сливка Ю. *Україна в Другій світовій війні: національно-політичний та міжнародно-правовий аспекти // Україна. Культурна спадщина, національна свідомість, державність.* – Львів, 1997. – Вип. 3–4. – С. 23. 5. Грицак Я. *Вказ. праця.* – С. 264–265. 6. Білас І. *Вказ. праця.* – С. 167–169. 7. Luttwak Edward N. *Strategy. The Logic of War and Peace.* – Cambridge, 1987. – P. 13; Польова З. 2003. – С. 88. 8. *Я екстраполюю теоретичну засаду, взяту із концепції стратегії винищення, сформульованої Свечіним. Svechin Aleksandr A. Strategy.* – Minneapolis, 1992. – P. 243. (Свечін визначає нищівну наступальну акцію як “серію операцій, яка має постійний напрям, і серію цілей, що становлять єдину пряму логічну лінію”; Там само. – P. 91. 9. *Десять буремних літ. Західно-Українські землі в 1944–1953 рр.: Нові документи і матеріали / Під ред. В. Сергійчука.* – К., 1998. – С. 130. 10. *Центральний Державний Архів Вищих Органів Влади та Управління України (далі ЦДАВОВУ) у Києві.* – ф. 4628. – оп.2. – спр.11. – арк.176; *Центральний Державний Архів Громадських Об’єднань України (далі ЦДАГОУ) у Києві.* – ф. 1. – оп.23. – спр. 598. – арк. 2; *Державний Архів Львівської області (далі ДАЛО) у Львові.* – ф.3. – оп. 1. – спр. 70. – арк. 1; Польова З. 2003. – С. 89. 11. *Військові відділи партійних обкомів (обласних комітетів) були відповідальні за керівництво діяльністю місцевих партійних відділів у цьому сегменті. ДАЛО.* – ф.3. – оп.1. – спр. 208. – арк. 8. 12. *Слабкість Комуністичної партії в Західній Україні можна проілюструвати фактом, що станом на кінець 1944 р. кількість її членів становила лише 30 % від передвоєнного показника.* 13. Польова З. *Див. згадана праця.* – 2004. – С. 122. 14. ЦДАВОВУ. – ф. 4628. – оп.1. – спр.11. – арк. 126; Дужий П. *Роман Шухевич – політик, воїн, громадянин.* – Львів, 1998. – С. 184–188; Савка Б. *Забути не маємо права.* – Тернопіль, 2000. –

С. 75. 15. Україна в Другій світовій війні в документах: Зб. нім. арх. мат. (1942–1943). Т. 3 / Ред. В. Косик. – Львів, 1999. – С. 267. 16. Лисяк-Рудницький І. Націоналізм // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе у 2-х т.: Т. 2. – К., 1994. – С. 253. 17. Про приклади їх співпраці див.: Літопис Української Повстанської Армії. – Т. 19: Група Говерля. – Торонто, 1991. – С. 26. 18. Svechin Aleksandr A. – P. 68–69. 19. Luttwak Edward N. – P. 13. 20. ДАЛО. – ф.3. – оп.1. – спр. 70. – арк. 1. 21. Я оперую концепцією Марка Амстутца про повстанську війну у сільському середовищі як тривалу війну на виснаження / Amstutz Mark R. *International Conflict and Cooperation*. – Chicago, 1995. – P. 240–241. 22. Там само. 23. Лідери українського націоналістичного підпілля відзначали значно слабший вплив руху на міське населення. ЦДАВОВУ. – ф. 4628. – оп. 1. – спр.11. – арк. 179. 24. ЦДАВОВУ. – ф.4628. – оп.1. – спр.9. – арк.4; Семиряга М. Коллабораціонізм: природа, типологія и проявлення в годы Второй мировой войны. – М., 2000. – С. 502. 25. Літопис Української Повстанської Армії. – Т. 6: УПА в світлі німецьких документів. – Торонто, 1983. – С.215. 26. Там само. – С. 209. 27. Там само. – С. 209, 213. 28. ЦДАВОВУ. – ф.4628. – оп.1. – спр.11. – арк. 127. 29. Борець Ю. У вирі боротьби: Спогади учасника повстанської боротьби (1941–1948). – К., 1993. – С. 36. 30. Десять буремних літ...– С.123. 31. Rieber Alfred J. *Civil Wars in the Soviet Union // Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*. – Winter 2003. – 4 (1). – P. 160. 32. Aktsija “Wisla”: Dokumenty / Red. E. Misilo. – Warszawa, 1993. – S. 15. 33. Десять буремних літ...– С.123. 34. Там само. 35. ЦДАВОВУ. – ф. 3833. – оп.1. – спр. 143. – арк. 1. 36. Десять буремних літ...– С.396. 37. ЦДАВОВУ. – ф.4628. – оп.1. – спр. 11. – арк. 191-193; ЦДАВОВУ. – ф.3833. – оп.2. – спр. 16. – арк. 23. 38. Luttwak Edward N. – P.18–19. 39. Підкреслюючи тісну координацію між військовим командуванням та розвідкою я оперую концепцією військової стратегії, сформульованою Е.Н. Люттваком. Там само. – P.13.

УДК 94(477):325.83 “195/198”

І.М. Стасюк

Національний університет “Львівська політехніка”,
Інститут гуманітарних і соціальних наук

ХАРАКТЕРНІ ОЗНАКИ ТА ОСОБЛИВОСТІ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНО-ПАТРІОТИЧНОГО РУХУ В УРСР (середина 1950-х – кінець 1980-х років)

Ї Стасюк І.М., 2008

Досліджуються характерні ознаки та особливості українського національно-патріотичного руху в УРСР від середини 1950-х – до кінця 1980-х років.

The characteristics and peculiarities of the Ukrainian national patriotic movement in the USSR during mid 1950’s – late 1980’s are investigated in the article.

Сучасна національна історична наука, без сумніву, відіграє важливу роль у процесах розбудови незалежної України, правдиво та об’єктивно відтворюючи нашу минувшину, без якої неможливе оздоровлення духовності українського суспільства, формування високої національної свідомості, подолання комплексу неповноцінності та провінційності, врешті-решт – входження нашої країни до демократичної європейської та світової спільноти. Попри численні труднощі, з якими зіткнулись вітчизняні та зарубіжні історики щодо дослідження українського руху післясталінського періоду для вітворення історичної правди, зроблено вже чимало. З’явилися як праці загального характеру, тобто підручники та посібники з новітньої історії України, так і